

Mahmud Kaşğari və Türkçülük Məfkurəsi: Azərbaycandan baxış
“Divanü Lüğat-it-Türk” – 950

Yeganə İsmayılova
Bakı Dövlət Universiteti,
filologiya elmləri doktoru, professor
E-mail: yegane-n@mail.ru

Annotasiya. XI yüzillikdə yaşamış Mahmud Kaşğari (1008-1105) elm aləmində “Divanü lüğat-it-Türk” əsəri ilə məşhurdur. O, türk dillərinin ilk sözlüyü sayılan bu əsərini 1074-ci ildə yazıb bitirmişdir. Əsər yalnız lüğət deyil, türk tayfalarının dil-ləhcə fərqlərini, yayılma areallarını, həyat tərzini, tarixini, mifologiyasını, folklorunu, mədəniyyətini öyrənməyə imkan verir. M.Kaşğarinin türklərin qarşısında ən böyük xidməti odur ki, onların varlığını təxminən min il əvvəl mövcud olan türk icmalarının nümunələri fonunda nümayiş etdirir. M.Kaşğari lüğəti ərəb dili qrammatikası üslubunda hazırlasa da, məqsədi müsəlmanlara, əsasən də ərəblərə türk dilini öyrətmək olmuşdur. M.Kaşğari qaraxanlılar sülaləsinə məxsus bir şahzadə olmuşdur. O, Buğra xanın altıncı nəslindəndir.

“M.Kaşğariyə görə, tanrı türkləri üstün yaratmış, xaqanları onlardan çıxarmış, onları yer üzünə hakim etmiş, özlərinə də gözəllik, igidlik dəyərləri vermişdir. Türklərlə yanaşı çalışan, türkləri sevib uca tutanı Allah öz istəyinə, diləyinə qovuşdurur.

XI əsrdə Mahmud Kaşğarinin ərəb dilində yazdığı “Divanü lüğat-it-Türk” (“Türk dillərinin qamusu”) türk dilini, türk mədəniyyətini, türk folklorunu, türk adət-ənənələrini, türk etnoqrafiyasını, türkün milli-mənəvi dəyərlərini, coğrafiyasını, tarixini, iqtisadiyyatını, psixologiyasını, sosial münasibətlərini və nəhayət, türkün milli kimliyini ərəblər arasında yaymağa və türkü tanıtmaya xidmət edirdi.

Açar sözlər: Mahmud Kaşğari, “Divanü lüğat-it-Türk”, tərcümə, Azərbaycan dili, Türk dili, tədqiqatçı

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 15.04.2025; qəbul edilib – 29.04.2025

**Mahmud Kashgari is the founder of Turkism:
from point of view Azerbaijan**

Yegana Ismailova
Doctor of Philology, Professor
Baku State University
E-mail: yegane-n@mail.ru

Abstract. Mahmud Kashgari (1008-1105), who lived in the XI-XII centuries, is famous in the scientific world for his work "Divani lughat-it-Turk". He finished writing this work, which is considered the first dictionary of Turkic languages, in 1074. The work is not only a dictionary but also allows to learn the differences between language and dialect, areas of distribution, lifestyle, history, mythology, folklore, and culture of Turkic tribes. M. Kashgari's greatest service to the Turks is that he demonstrates their existence against the background of examples of Turkic communities that lived about a thousand years ago. Although M. Kashgari prepared the dictionary in the style of Arabic grammar, his goal was to teach Turkic language to Muslims, mainly Arabs. M. Kashgari was a prince belonging to the Karakhanli dynasty. He is the sixth descendant of Bughra Khan. According to M. Kashgari, God made the Turks superior, made the khagans out of them, ruled them over the earth, and gave them the values of beauty and bravery. Whoever works alongside the Turks, loves and respects the Turks, God makes him meet his desire. "Divani lughat-it-Turk" ("Diction-

ary of Turkic Languages"), written in Arabic by Mahmud Kashgari in the XI century, covers the Turkic language, Turkic culture, Turkic folklore, Turkic traditions, Turkic ethnography, Turkic national-spiritual values, geography, history, economy, served to spread the Turkic psychology, social relations and, finally, the national identity of the Turk among the Arabs and promote the Turk.

Keywords: Mahmud Kashgari, "Divanü lüğət-it-Türk", translator, the Azerbaijani language, Turkic language, researcher

Article history: received – 15.04.2025; accepted – 29.04.2025

Aktuallıq. XI əsrdə Mahmud Kaşğarının ərəb dilində yazdığı "Divanü lüğət-it-Türk" ("Türk dillərinin qamusu") türk dilini, türk mədəniyyətini, türk folklorunu, türk adət-ənənələrini, türk etnoqrafiyasını, türkün milli-mənəvi dəyərlərini, coğrafiyasını, tarixini, iqtisadiyyatını, psixologiyasını, sosial münasibətlərini və nəhayət, türkün milli kimliyini ərəblər arasında yaymağa və türkü tanıتماğa xidmət edirdi.

Annotasiya. "Divan" ərəblərin türk dilini öyrənməsi arzusu ilə yazıldığına görə, burada şərh və izahlar ərəbcə, söz, ifadə və bədii örnəklər isə türk dilindədir. Türkçə kəlmələr də ərəb lüğətçiliyi ənənələri əsasında düzölmüş, tərtib edilmişdir. Bununla belə "Divan" adi bir lüğət kitabı deyil. Bu sözlük XI yüzilliyə qədər keçib gələn türk dili, ədəbiyyatı, tarixi, coğrafiyası və s. elmlərinin ensiklopediyasıdır. Məhz bunun üçündür ki, M.Kaşğari "türkologiyanın babası" sayılmış, onun tarixi xidməti yüksək qiymətləndirilmişdir.

Metod. Müqayisəli-məntiqi, təsviri və qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

"Divanü-lüğət-it-Türk" kitabı Türk dünyasının dilçilik xəritəsi, türk-müsəlman dünyasının birinci ensiklopedik lüğətidir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik İsa Həbibbəyli

Giriş / Introduction

Tənqidçi, publisist, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Respublikasının Əməkdar mədəniyyət işçisi, "Ədəbiyyat qəzeti"nin baş redaktoru Azər Turan "Ulus sevmək fənni" kitabında yazır: "Türklərdə milli kimlik anlayışı tarixən müxtəlif aşamalardan keçir. İlk mərhələ 1072-1074-cü ildən etibarən, yəni Mahmud Kaşğarının "Divan"ından başlayır". Əli bəy Hüseynzadənin 1905-ci ildə yaratdığı düşüncə dalğası, 1920-1925-ci illərdən Ziya Gökalpın "Türk törəsi" və "Türk mədəniyyət tarixi" kitablarında davam etdirildi" [1].

Məfkurə – fikir, düşüncə, görüşdür. Məfkurə – hər millətin öz varlığını dərk etməsi və idraktır. Məfkurələr millətlərin vicdanından doğur. XI yüzillikdə yaşamış Mahmud Kaşğari (1008-

1105) elm aləmində "Divanü Lüğət-it-Türk" əsəri ilə məşhurdur. O, türk dillərinin ilk sözlüyü sayılan bu əsərini 1074-ci ildə yazıb bitirmişdir. Əsər yalnız lüğət deyil, türk tayfalarının dil-ləhcə fərqlərini, yayılma areallarını, həyat tərzini, tarixini, mifologiyasını, folklorunu, mədəniyyətini öyrənməyə imkan verir. M.Kaşğarının türklərin qarşısında ən böyük xidməti odur ki, onların varlığını təxminən min il əvvəl mövcud olan türk icmalarının nümunələri fonunda nümayiş etdirir. M.Kaşğari lüğəti ərəb dili qrammatikası üslubunda hazırlasa da, məqsədi müsəlmanlara, əsasən də ərəblərə türk dilini öyrətmək olmuşdur. M.Kaşğari qaraxanlılar sülaləsinə məxsus bir şahzadə olmuşdur. O, Buğra xanın altıncı nəslindəndir. "Divanü Lüğət-it-

Türk” (“Türk dillərinin divanı”) əsəri türk millətinin şanlı, şərəfli bir abidəsidir. Ərəblərin türk dilini öyrənməsi məqsədilə yazılmış bu əsər türk dili və ədəbiyyatının ilk ana qaynağı və özülüdür. “Divan” Qaraxanlılar mühitində dövlət və idarə dili sayılan türk dilini öyrənmək zərurəti və ehtiyacından yaranmışdır. M.Kaşğariyə görə, tanrı türkləri üstün yaratmış, xaqanları onlardan çıxarmış, onları yer üzünə hakim etmiş, özlərinə də gözəllik, igidlik dəyərləri vermişdir. Türklərlə yanaşı çalışan, türkləri sevib uca tutanı Allah öz istəyinə, diləyinə qovuşdurur.

XI əsrdə Mahmud Kaşğarinin ərəb dilində yazdığı “Divanü lüğət-it-Türk” (“Türk dillərinin qamusu”) türk dilini, türk mədəniyyətini, türk folklorunu, türk adət-ənənələrini, türk etnoqrafiyasını, türkün milli-mənəvi dəyərlərini, coğrafiyasını, tarixini, iqtisadiyyatını, psixologiyasını, sosial münasibətlərini və nəhayət, türkün milli kimliyini ərəblər arasında yaymağa və türkü tanıtmaya xidmət edirdi. “Divan” ərəblərin türk dilini öyrənməsi arzusu ilə yazıldığına görə, burada şərh və izahlar ərəbcə, söz, ifadə və bədii nüsxələr isə türk dilindədir. Türkcə kəlmələr də ərəb lüğətçiliyi ənənələri əsasında düzülüb, tərtib edilmişdir. Bununla belə, “Divan” adı bir lüğət kitabı deyil. Bu sözlük XI yüzilliyə qədər keçib gələn türk dili, ədəbiyyatı, tarixi, coğrafiyası və s. elmlərinin ensiklopediyasıdır. Məhz bunun üçündür ki, M.Kaşğari “türkologiyanın babası” sayılmış, onun tarixi xidməti yüksək qiymətləndirilmişdir.

Akademik İsa Həbibbəyli Mahmud Kaşğari, “Divanü Lüğət-it Türk” və Xalid Səid Xocayevin orijinaldan tərcüməsi”nin “Ön söz”ündə yazır: “Divanü-Lüğət-it Türk” kitabı türk-müsəlman dünyasının birinci ensiklopedik lüğətidir”, “Divanü-Lüğət-it Türk” Türk dünyasının ilk elmi qrammatikası, birinci ədəbiyyat antologiyası, qədim tarixi və zəngin coğrafiyasıdır, “Divanü-Lüğət-it Türk” Türk dünyasının qızıl elmi açarıdır, İntibah mədəniyyətinin isbatı, Türk xalqlarının çoxcildlik ortaqlıq dilçilik, tarix, ədəbiyyat, coğrafiya və etnoqrafiya ensiklopediyasıdır. “Divanü-Lüğət-it Türk” kitabı Türk dünyasının dilçilik xəritəsidir, “Divanü-Lüğət-it Türk” dünya Türkologiya elminin şah əsəridir, təməl kitabıdır [2].

Tənqidçi, publisist, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Respublikası Əməkdar mədəniyyət işçisi, “Ədəbiyyat qəzeti”nin baş redaktoru Azər Turan “Ulusunu sevmək fənni” kitabında yazır: “Müasir türkologiyada Xalid Səid imzasının daha qabarıq göründüyü iki mühüm istiqamət var: M.Kaşğari “Divan”ının ilk tərcüməsi və Krimda, Türkünstanda, Azərbaycanda latın qrafikasına keçid hərəkətinin gerçəkləşməsi yolunda fəaliyyəti. Xalid Səid Xocayev Kaşğari “Divan”ının sadəcə ərəb dilindən Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsini gerçəkləşdirməklə kifayətlənməyib, “Divanü-Lüğət-it Türk”ün türkşünaslığın çağdaş prinsipləri baxımından ilk izahı, elmi tərcüməsini yaradıb” [3].

Özbək alimi, professor Baltabayev yazır: “Azərbaycan alimi Azər Turan “Xalid Səid Xocayev – şəhid türkşünas” adlı bir kitab yazmışdır. 1937-ci ildə Xalid Səidin əsərləri məhv edilə də, qızı Bəhicə xanımın xatirələri əsasında müəllif onun elmi portretini yaratmışdır” [4, s.251]. “Divanü-Lüğət-it Türk”ün Xalid Səid Xocayev tərəfindən ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsinin əlyazması AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru, professor Nadir Məmmədli tərəfindən 2024-cü ildə tapılıb yeni nəşrə hazırlandı” [2].

Professor Nadir Məmmədli ““Divan” Xalid Səidin tərcüməsində” “Ön söz”ündə yazır: “Ümid yalnız bu bağlamalara qalırdı. Sonuncu ölənlər ümidlərdir! Bəli, “Divan”ın Dilçilik İnstitutunda olması ehtimalları düz çıxdı. 2021-ci ildə Dilçilik İnstitutuna direktor təyin edildiyim ilk vaxtdan akademik İsa Həbibbəylinin təşəbbüsü ilə kitabın axtarışı uğurla nəticələndi. Düz 86 ildən sonra kəm taleli kitabın bəxti açıldı. “Şəhid bir alimin sahibsiz qalmış elmi mirası”nın tapılma tarixi məhz o gündən başlandı – 19 yanvar 2023-cü il. Qəzet məqalələrində, çıxışlarında “Divan”ın məhz Dilçilik İnstitutunda olduğunu söyləyən və ciddi axtarış aparmağı dəfələrlə məndən xahiş edən Azər Turana dərin təşəkkürümü bildirirəm”.

“Belə... Nəhayət, sirli seyfin tilsimi qırılır... Bu kitaba görə qanına qəltan edilmiş, bu kitaba görə edam olunmuş, bu kitaba görə taleyi dərbədar olmuş bir insanın – Türk elminin nakam şəhidi Xalid Səid Xocayevin çiləli ruhu 86 ildən sonra 1937-ci ilin qanlı çarmıxından endirilir...” [1].

Eyni zamanda Azər Turanın 2008-ci il 12 sentyabrda “Ədəbiyyat qəzeti”ndə “Bu dünyada bir Xalid Səid vardı”, 2008-ci il 14 noyabrda “Ədəbiyyat qəzeti”ndə “Xalid Səid Xocayevin qızı Bəhicə xanımla söhbət” adlı məqalələri çap olunmuşdur.

M.Kaşğari “Türk dilinin nəhvi” adlı ayrı bir əsər də yazmış, amma çox təəssüf ki, bu əsər əldə yoxdur. Hər iki əsər təsdiq edir ki, M.Kaşğari eyni zamanda, türk dili qrammatikasının ilk müəllifidir, ilk dialektoloq və xalq ədəbiyyatı nümunələrini yazıya alan ilk folklorçu olmuşdur. “Divan”dan türk boyları, türk adət-ənənəsi, türk dastan və əfsanələri, ilkin türk şeir inciləri, atalar sözləri və məsəllər barəsində zəngin məlumat alır. “Türk dilini öyrənin, çünki onların uzun sürəcək səltənətləri olacaqdır, mənim bir ordum vardır, ona türk adı verdim”, – deyən Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s.) bu mənalı kəlamları M.Kaşğariyə öz sözlüyünü yaratmaqda ilham vermişdir: “Allah türkləri Yer üzünün ən yüksək yerində havası təmiz ölkələrdə oturtmuşdur. Onlara “öz ordum” demişdir. Bundan başqa türklərdə gözəllik, ərđəm, böyüklərə sayğı, sözündə durma, sadəlik, öyünmək, qəhrəmanlıq, mərdlik kimi öyünməyə layiq dəyərlər, saysız gözəlliklər vardır” [6].

M.Kaşğari türkün və onun dilinin gələcəyinə inanırdı. Bu dilin ərəb dili ilə yarışa biləcək dərəcədə zəngin və gözəl olduğunu inamla bəyan edirdi. “Divan”da 7500-dən artıq sözün izah və şərhini verən müəllif belə yazırdı: “Həmən bütün türk boylarının dillərini, qafiyələrini əldə etdim, yalnız unudulmuş kəlmələri bu kitaba aldım. Türk dilinə sonradan girmiş sözləri yazmadım”. Yabancı sözləri yox, ancaq təmiz türk sözlərini lüğətə daxil edən M.Kaşğari doğru bir elmi yol tutmuşdur. Bununla belə o, kəlmələri sözdə işlənən hərflərin sayına görə bölürdü, üç, dörd və beş hərflili sözləri ayrıca başlıqlar altında vermişdir.

“Divan”dan görünür ki, XI yüzillikdə türk dillərində on mindən artıq söz işlənmişdi... Əlbəttə ki, bu sözlər alınma deyil, türk dilinin özünəməxsus sözlərdir. Böyük bir imperiyanın dövlət dili olan türk dilində alınma sözlər də yox deyildi. Müəllifin belə sözlərə üz tutmaması “Divan”ın ərəblərin türk dilini, məhz türkün ana sözlərini öyrənmək arzusu ilə yazıldığından irəli gəlirdi. “Divan” iki bölmədən ibarətdir: gi-

riş və sözlük bölmələri. Girişdə sözlüyün yazılması səbəbi, müəllifin iş üsulu və topladığı örnəklər barəsində bəhs açılır. Habelə türk boyları, onların dilində olan sözlərin qurulması və düzülüşü haqqında məlumat verilir. M.Kaşğarinin “Divan”ı ədəbi-tarixi baxımdan da əvəzsiz bir abidədir.

“Divanü lüğət-it-Türk”ün Azərbaycan nəşrinə yazdığı ön sözdə kitabın tərcüməçisi və tərtibçisi prof. Ramiz Əsgər qeyd edir ki, Mahmud Kaşğari Qərbi Avropa maarifçiləri-ensiklopedistlərini – Russonu, Didronu, Volteri, Monteskyönü 7 əsr qabaqlamışdır. “Divanın digər ən mühüm özəlliyi dünya dilçiliyi tarixində müqayisəli metodun əsasını qoyması, türk dillərinin müqayisəli qrammatikasını yaratması və zəngin türk dilini köklü ərəb dili ilə qarşılaşdırmaq surətilə bu iki dilin müqayisəsini aparmasıdır. Dillərin müqayisəsi sahəsində Mahmud Kaşğari öz böyük xələfi “Mühakimət ül-lüğəteyn” əsərində türk dilinin fars dili ilə müqayisəsini verən dahi mütəfəkkir və şair Əlişir Nəvaini 4 əsr, F.Ğrap, Ü.Qrim, V.Humbolt, R.Rask kimi məşhur dilçiləri isə təqribən 8 əsr qabaqlamışdır”. Kononov, Malov, Kraçkov, Juzze və başqaları lüğətin tərcüməçiləri deyil, tədqiqatçıları olmuşdur [7].

M.Kaşğari yazır ki, Türklərin oxlarından qoruna bilmək üçün onların yolunu tutmaq hər bir ağıllı adama layiq və münasibdir. Dərdini söyləmək və türklərin könlünü fəth etmək üçün onların dilində danışmaqdan başqa yol yoxdur”. Mahmud Kaşğarinin bir fikri də çox vacib və əhəmiyyətlidir, deyir ki, ən təmiz türk dili başqa millətlərlə təmasda olmayan, yəni dilinə yad kəlmələr qarışmamış türklərin dilidir. Böyük alim sanki gələcək əsrlərdə ərəb və fars dillərinin ədəbi dilimizi qəliz izafətlərlə, yabancı sözlərlə doldurmasının təhlükəsini çox öncədən görürdü. Bir hədisdə isə deyilir ki, “Uca Tanrı, mənim bir ordum var, ona türk adı vermişəm, onu Şərqdə yerləşdirmişəm. Bir millətə acığım tutanda türkləri onun üzərinə müsəllət edirəm” – deyir [8].

Türklük təəssübü, türkçülük ideyası beş ordaq abidəmizdə Orxon yazılarında, “Kitabi-Dədam Qorqud”da, “Divanü lüğət-it-Türk”də, Yusif Balasaqunlunun “Qutadqu-bilik” poemasında, Xoca Əhməd Yasəvinin hikmətlərində bu ya digər dərəcədə öz ifadəsini tapmışdır. Amma

bu ideya ən ardıcıl şəkildə, həm də konkret linqvistik, etnoqrafik, tarixi və folklor materiallarına əsaslanaraq Mahmud Kaşğarının ölməz kitabında əks olunmuşdur. Odur ki, bu böyük alimi haqlı olaraq türkcülüyün banisi adlandırılmalıdır [8].

Divanda üç yüzdən artıq dördlük formasında yazılmış şeir parçası öz əksini tapmışdır. M.Kaşğari bu şeirlərin haradan və necə toplandığını bildirməklə yanaşı, onlara xüsusi mənə verir: “Mən bu kitabı əlifba tərtibində hikmətli sözlər, səslər, məqallar, qoşuqlar, rəcəz və nəsrə dair ədəbi parçalarla bəzədim”.

Habelə müəllif, “Dastan”da Alp Ər Tonqa və İsgəndərlə bağlı əfsanə və rəvayətləri də qələmə almış, şeir şəkilləri, vəzn, istiarə və məcazlar bəhsində müəyyən mülahizələr irəli sürmüşdür. Burada gətirilən qoşuq, saqu (ağı) və dastan parçaları Göytürk kitabələrindən sonra günümüzdə qədər gəlib çatan ən əski ədəbi nümunələrdir. “Divan”da ədəbi nümunələrin yazılma tarixi göstərilir. Onların müəllifi də bəlli deyil. Bu şeirlər, şübhə yoxdur ki, M.Kaşğarından çox-çox əvvəllər yazılmışdır. Alp Ər Tonqaya dair dördlük türk şeirinin ən qədim dördlükləridir. Bəllidir ki, Alp Ər Tonqa miladdan öncə 626-cı ildə öldürülmüşdür. Onun ölümü ilə bağlı deyilmiş ağının miladdan sonra XI yüzilliyə qədər gəlib çıxması maraqlı bir hadisədir. Bu dördlük, ola bilsin ki, “Alp Ər Tonqa” dastanından alınmışdır. Bu şeirlərin milli forması və vəznə də onların çox qədim olmasını göstərməkdədir [6].

“Divan”da verilən bəzi şeirlərin yazılma tarixini isə təxminə də olsa söyləmək olar. Qaraxanlıların uyğur, tanqut, basmil və yabğularla (vəliəhd) savaşlarına həsr edilmiş dördlük qədim tarixi hadisələrlə səsleşdiyi üçün X-XI yüzilliklərdə yazıla bilərdi.

Bəzi tarixi hadisələri isə M.Kaşğari şəxsən görmüş və onlara dair bədii nümunələri öz əsərinə daxil etmişdir. Yabğularla (vəliəhd) qaraxanlılar arasında baş verən döyüş buna nümunə ola bilər. Lügətdə həmin döyüşlə səsleşən şeirlər vardır:

Budraç yenə qudurdu,
Alplarım ayırdı.
Ordusun yenə qaldırdı,
Gəlmək üzrə toplaşır.

Dan atanda yürüyəlim,
Budraç qanın istəyəlim,
Basmıl bəyin yaxalım,
İndi igidlər toplansın.

Bu dördlüklərdə adı çəkilən Bəkə Budraç yabğuların sərkərdəsi olmuş və qaraxanlılarla döyüşlərin birində Aslan Tikin tərəfindən əsir alınmışdır. Şübhə yoxdur ki, M.Kaşğari də bu savaşı görməmiş deyil.

“Divan”da manilərin müəllifi, əlbəttə ki, bəlli deyil. Onların çoxunun naməlum şair və ozanlar tərəfindən yazılmasını inkar etmək olmaz. M.Kaşğari bu şeir müəlliflərindən fəqət Çuçu adlı birisinin adını çəkmişdir. Heç şübhə yoxdur ki, “Divan”da olan şeirlərdən bəziləri Çuçuya məxsus olmuş, onun qələmindən çıxmışdır.

Şeirlərin böyük hissəsi dördlüklərdən ibarətdir və bunların da əksəriyyəti 4-3 bölgülü yeddihecalı yazılmışdır. Bəzi dördlük səkkiz hecalıdır. Dördlük içərisində altı hecalı iki dördlük “dedim-dedi” rədifisi ilə yazılmışdır. Deməli, “Divan”dakı şeirlər hecalarına görə rəngarəng olsa da, ən çoxu yeddi və səkkiz hecalıdır. Şübhə yoxdur ki, belə dördlük qopuz havalarına uyğun gəldiyi üçün onlara üstünlük verilmişdir. Təsədüfi deyil ki, M.Kaşğari həm qafiyəcə, həm də ahənginə görə musiqi havasına uyğun gələn belə şeirləri “küğ” adlandırmışdır. Bu gün də Orta Asiya türklərində buna bənzər şeirlərə “küy” deyilir. Azərbaycan xalq ədəbiyyatında isə ahəngi, qafiyə və vəznə saza uyğun gələn şeirlər “ayaqlı” ifadəsi ilə adlandırılır.

“Divan”da dördlük qoşma şəklində qafiyələnir. Daha doğrusu, şeirin üç misrası həm qafiyə, dördüncü misranın qafiyəsi isə bütün bəndlərdə təkrarlanır. Dördüncü misrada olan orta qafiyə-ayaqlı qafiyə ilə bir-birinə bağlanır.

Dördlüklərin çoxunda savaş, döyüş ovqatı öz əksini tapmışdır. Burada cəngavərlik lövhələri çox canlı və təbii bir dil ilə təəssür olunur. Şeirlərdə bəzən tarixi şəxsiyyətlərin, xaqan və sərkərdələrin adları çəkilir ki, türk xalqlarının tarixini öyrənməkdə onların böyük əhəmiyyəti vardır.

Türk şeirinin ən əski nümunəsi Alp Ər Tonqanın ölümünə həsr edilmiş ağıda onun ölümündən türk ellərinin kədərlənməsi, yasa batması göz yaşları ilə qələmə alınır. Ağı başdan-başa

döndüklərdən ibarətdir. Şair bu yenilməz türk bahadırının ölümünü “dünyanın pozulması” kimi mənalandırır, keçmiş günləri xatırlayaraq göynəyir, alışıb yanır. Alp Ər Tonqanın ölümünü ümumxalq matəmi kimi mənalandırır.

Ağı döndüklərində qədim “yuğ” mərasiminin təsviri də verilir. Atlarına minmiş türk igidləri Alp Ər Tonqanın ölüsünün qoyulduğu çadırın ətrafında dövrə vurur, qurd kimi ulayaraq yaxalarını yırtır, üzlərini qılınclayırlar. Acı, tükürpədicə səslər çıxarır, üzlərindən axan qan ilə göz yaşları bir-birinə qarışır. Atlar çapmaqdan yorulmuş, insanların isə bu üzücü vəziyyətdən üzləri zəfəran kimi saralmışdır.

Əlinə qopuz alıb oxuyan ozan bu acı mənərəni seyrə dalaraq ona şeirlər qoşmuş, ulu xaqanın ölümünə qəlbən acı olmuşdur:

Alp Ər Tonqa öldümü,
Yaman dünya qaldımı?
Zaman öcün aldımı,
Artıq ürək yırtılır.

Fələk fürsət gözətti,
Gizli tuzaq uzattı,
Bəylər bəyin şaşırttı,
Qaçsa necə qurtulur?

Ağıda Alp Ər Tonqanın gözəl insani keyfiyyətləri səmimiyyətlə xatırlanır. Xaqanın qonaqsevərliyi, igidliyi və yağı ilə çarpışmasından yana-yana danışan ozan onun ölümünü qatı, soyuq qışda xalqın ümitsiz qalması kimi anlayır. Alp Ər Tonqanın yoxluğu ilə sanki türk ellərinin ümidi, pənahı qırılmışdır:

Qonaq doyuran idi,
Düşmən püskürtən idi,
Boynun tutub qıran idi,
Ölüm basdı, yerə çaldı.
Qalxışardı böyük işlərə,
Süfrə vururdu aqlara,
Qatı, soyuq qışlarda
Xalqı ümitsiz qoydu.

“Divan”dakı döndüklərdə təbiət, baharın ürəkəcan mənərələri də ilhamla vəsf olunmuşdur. Baharın gəlişi, təbiətin canlanması, qarların əriməsi, ağacların çiçəklənməsi, mavi bu-

ludların göy üzündə qayıq kimi üzməsi, yer üzünün yaşıl donunu geyməsi kimi mənərələrin tərənnumü xoş ovqat yaradır:

Qar-buz hamısı əridi,
Dağ suları axışdı,
Mavi bulud ötüşdi,
Qayıq kimi salmır.
Türlü çiçək yarıldı,
İpək döşək səridi,
Cənnət yeri görüldü,
Soyuqlar geri gəlməz.

“Divan”da maldarlıq və ovçuluğun tərfi, sevgi şeirləri, nəsihətamiz misra və beytlər də vardır. “Dedim-dedi” rədifli şeirlər isə türk ədəbiyyatında ilk deyişmə kimi qiymətləndirilə bilər. Bu baxımdan qış ilə yazın deyişməsinə həsr edilmiş döndüklər çox maraqlıdır. Üç döndük yazın, üç döndük də qışın dilindən verilir. Bir-birinin yaxşı və pis sifətlərini sayan, bir-birinə qarşı çıxan yaz ilə qış deyişir, mübahisə aparır. Qışa görə, insan və heyvanlar qışda dincəlir, aram tapır, ilan-çayanlar isə yazda baş qaldırır. Yazda görə isə yoxsullar qış soyuğundan üşüyür, gözəl səslə quşlar ancaq yazda ötüşür:

Qış yazda qarşı söylər,
Ər, at mənəmlə sərtləşir,
Xəstəliklər sağalır,
Ət və bədən bərkiyir.
Səndə qopar çayanlar
Sivri sinək, ilanlar.
Minlərcə, on minlərcə
Quyruq dikib yürüşür,
Çayır quşu səndən qaçar,
Qırlanqıçlar məndə durar,
Bülbül dadlı-dadlı ötər,
Erkək, dişi ötüşər [6].

“Divan”da bütün döndüklər axıcı, təbii və canlı bir dildə yazılmışdır. Türk şeir şəkillərinin təşəkkül tarixini izləmək üçün “Divan”da verilən bu şeirlər böyük əhəmiyyət kəsb edir.

M.Kaşğari sadə, aydın, saf bir dildə yazmağı xoşlayırdı. Onun məhz belə şeirləri türk dilinə nümunə gətirməsini, yad təsirlərə düşən ləhcələri sevməməsini özü belə izah edirdi: “Ən açıq və doğru dil, ancaq bir dil bilib farslarla qarışmayan və yabançı şəhərlərə gedib gəlməyən

kimsələrin dilidir. İki dil bilən şəhərlilərlə gəzib danışanların dili pozuqdur. İki dil bilənlər soğdaqlar, gənçəklər, arqulardır. Gəzici olaraq yabançılarla qarışanlar, Xütən, Tübüt xalqı ilə tanqutların bir qismidir. Bunlar türk diyarına sonradan gəlmişlər” [6].

Türk dilinin saflığını qoruyub saxlayan M.Kaşğari bu dilin hansı ölkələrdə yayılması və dövlət dili kimi işlənməsini də xəbər verir: “Çin və Maçın xalqının ayrıca dilləri vardır. Bununla bərabər, şəhərlilər türkcəni yaxşı bilirlər. Məktublarını bizə türk yazısı ilə yazırlar”.

Yalnız öz doğma türk dilində danışan tayfa və boylardan aşağıdakıların adlarını çəkirdi: “Qırğız, qıpçaq, oğuz, tohsi, yağma, çigil, uğraq, çaruq boylarının xalis türkcə olaraq yalnız bir dilləri vardır. Yeməklərlə başqırdların dilləri bunlara yaxındır”.

M.Kaşğari türk ləhcələrini təsnif edərək onları iki yerə ayırır: xaqaniyyə və oğuz ləhcələri. Xaqaniyyə Kaşğar, Balasaqun şəhərləri və Qaraxanlılar dövlətinin dilidir. Oğuz ləhcəsi isə oğuz, qıpçaq, yemək, peçeneq və bulqar türklərinin ləhcəsi sayılırdı.

M.Kaşğarinin “Divan”ı ortağ abidə kimi bu gün də bütün türk xalqları tərəfindən sevilir, öyrənilir, haqqında elmi araşdırmalar aparılır. Bu əsər bir daha təsdiq edir ki, yüzilliklər boyu türk xalqlarının dili, ədəbiyyat və mədəniyyəti müstəqil olmuş, vahid ədəbi-tarixi ənənə və qaynaqlara əsaslanmışdır.

O da diqqətəşayandır ki, tarixdə ilk türk xəritəsini yaradan da məhz Kaşğari Mahmud olmuşdur və “Divan”da verdiyi dairəvi dünya xəritəsində bizim vətənimiz Azərbaycan da “ərzi Azərabadqan” şəklində göstərilir.

“Tanrının inayəti ilə günəş türk bürclərində doğdu və göylərin bütün dairələri onların mülkləri üzərində döndü. Tanrı onlara türk adını verdi və onları yer üzünə hakim qıldı. Dövrümüzün xaqanlarını onlardan çıxardı. Dünya millətlərini idarə etməyin cilovunu onların əlinə tapşırı, onları hamıdan üstün elədi, onları haqq üzrə qüvvələndirdi... Türklərin oxlarından qoruna bilmək üçün onların yolunu tutmaq hər bir ağıllı adama layiq və münasibdir. Dərdini söyləmək və türklərin könlünü fəth etmək üçün onların dilində danışmaqdan başqa yol yoxdur”.

Mahmud Kaşğarinin bir fikri də çox vacib və əhəmiyyətlidir, deyir ki, ən təmiz türk dili başqa millətlərlə təmasda olmayan, yəni dilinə yad kəlmələr qarışmamış türklərin dilidir. Böyük alim sanki gələcək əsrlərdə ərəb və fars dillərinin ədəbi dilimizi qəliz izafətlərlə, yabançı sözlərlə doldurulmasının təhlükəsini çox öncədən görürdü.

Bir hədisdə isə deyilir ki, “Uca Tanrı, mənim bir ordum var, ona türk adı vermişəm, onu Şərqdə yerləşdirmişəm. Bir millətə acığımı tutanda türkləri onun üzərinə müsəllət edirəm” – deyir.

M.Kaşğarinin “Divan”ı ortağ abidə kimi bu gün də bütün türk xalqları tərəfindən sevilir, öyrənilir, haqqında elmi araşdırmalar aparılır. Bu əsər bir daha təsdiq edir ki, yüzilliklər boyu türk xalqlarının dili, ədəbiyyat və mədəniyyəti müstəqil olmuş, vahid ədəbi-tarixi ənənə və qaynaqlara əsaslanmışdır.

Mahmud Kaşğari özü qeyd etdiyi kimi 10-15 il ərzində bütün türk ellərini şəhər-şəhər, kənd-kənd, oba-oba gəzərək 30-dan yuxarı türk ləhcəsini incəliklərinə qədər öyrənmişdir. Bu ləhcələrin (bu gün bir çoxu müstəqil dillər olan) arasında oğuz, qıpçaq, bulqar, tatar, türkmən, başqurd, uyğur adlarını xüsusi qeyd edirəm. Müəllif özü qeyd edir ki, “Mən türklərin, türkmənlərin, oğuzların, çigillərin, yağmaların, qırğızların şəhərlərini və məskənlərini uzun illər başdan-başa dolaşdım, sözlərini topladım, müxtəlif sözlərin xüsusiyyətlərini öyrəndim, yaddaşına həkk elədim. Mən onlara o qədər diqqət edirdim ki, türk, türkmən, oğuz, çigil, yağma, qırğız boylarının dilləri bütünlüklə məndə cəm oldu”. Prof. Cəlal Qasimovun sözləri ilə desək: “Ümumislam dünyasının ən müqəddəs, ən kutsal və səmavi kitabı “Qurani-Kərim”, ümumtürk dünyasının yazılı ədəbiyyatının ən dəyərli, ən əzəmətli və ən əhatəli bilgi kitabı isə “Divanü lüğət-it-Türk”dür. “Divanü lüğət-it-Türk” Mahmud Kaşğariyə qədərki və Kaşğari dövrünün türk xalqlarının milli kimliyi və milli pasportudur”.

2024-cü il dekabrın 13-də Fransanın paytaxtı Parisdə türk dünyasının ən qiymətli kitabı Mahmud Kaşğarinin “Divanü Lüğət-it-Türk” əsərinin 950 illiyi UNESCO səviyyəsində qeyd olundu. UNESCO-nun mənzil-qərargahında

Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkiyə, Özbəkistan, Türkmənistan və Macarıstanın UNESCO üzrə Milli komissiyalarının təşəbbüsü və Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu, eləcə də UNESCO yanında Daimi Nümayəndəliklərin birgə təşkilatçılığı ilə “Dünyanın leksikoqrafiyada xəritələşdirilməsi: “Divanü lüğət-it-türk”ün 950-ci ildönümü” mövzusunda beynəlxalq konfrans uğurla keçirildi. Konfransda Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkiyə, Özbəkistan, Türkmənistan, Macarıstan və digər ölkələrdən alimlər, tədqiqatçılar, dövlət və beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri bir araya gəldilər.

Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondunun prezidenti Aktotı Raimkulova ortaq Türk mədəni ir-

sinin ən qiymətli əsərlərindən olan “Divanü Lüğət-it Türk”ün 950 illik yubileyinin 2024-2025-ci illərdə UNESCO çərçivəsində qeyd olunmasının böyük əhəmiyyət kəsb etməsindən, bu şah əsərin tarixi mahiyyəti və hazırda mədəniyyətlərarası dialoqda oynadığı rolundan söz açdı.

UNESCO Baş direktorunun Prioritet Afrika və Xarici əlaqələr üzrə müavini Firmin Eduard Matoko konfrans iştirakçılarını salamladı. O, Mahmud Kaşğarının bu əsərinin təkcə Türk dünyası deyil, həm də qlobal mədəni irs üçün böyük əhəmiyyətini vurğulayaraq, “Divanü Lüğət-it-Türk”ü türk xalqlarının tarixini əks etdirən ensiklopediya adlandırdı.

Ədəbiyyat / References

1. Azər Turan. “Ulus sevmək fənni”. – Bakı: Elm və təhsil, 2025
2. M.Kaşğari “Divanü-lüğət-it-Türk”. (X.S.Xocayevin tərcüməsində). “Ön söz” akad. İsa Həbibbəyli. I cild, – Bakı: Elm, 2024, 552 s.
3. Azər Turan. “Xalid Səid Xocayev- şəhid türkşünas”. – Bakı: 2009
4. Xalid Səid Xocayevin tərcüməsində “Divanü-lüğət-it-Türk”. Tərtibçi, giriş və şərhlərin müəllifi Nadir Məmmədli. Ön söz. Mahmud Kaşğarının “Divanü-lüğət-it-Türk” əsəri
5. Nadir Məmmədli. Mahmud Kaşğarının “Divanü-lüğət-it-Türk” əsəri. Ədəbiyyat qəz., 10 fevral 2024-cü il
6. Əliyər Səfərli, Xəlil Yusifli. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 2008, 696 s.
7. Ramiz Əsgər. Mahmud Kaşğari və onun “Divanü-lüğət-it-Türk” əsəri. – Bakı: 2008
8. Anar. Türkçülüynün banisi. Ədəbiyyat qəzeti, 05 mart 2018-ci il

Махмуд Кашгари и тюркская идеология: взгляды азербайджанских ученых

Егяна Исмаилова

доктор филологических наук, профессор
Бакинский Государственный Университет
E-mail: yegane-n@mail.ru

Резюме. Махмуд Кашгари (1008-1105), живший в XI-XII веках, известен в научном мире своим трудом “Дивани люгат-ит-Турк”. Написание этого труда, считающегося первым словарем тюркских языков, он завершил в 1074 году. Работа не только является словарем, но и позволяет изучить различия между языком и диалектом, ареал распространения, образ жизни, историю, мифологию, фольклор и культуру тюркских племен. Самая большая заслуга М. Кашгари перед тюрками состоит в том, что он доказывает их существование на основе примеров тюркских общин, живших около тысячи лет назад. М. Кашгари подготовил словарь в стиле арабской грамматики, однако его целью было преподавание тюркского языка мусульманам, преимущественно арабам. М. Кашгари был принцем династии Караханлы. Он - шестой потомок Бугра Хана. По мнению М. Кашгари, Бог возвысил тюрков, сделал из них каганов, правил ими на земле и ниспослал им ценности красоты и храбрости. Кто трудится вме-

сте с тюрками, любит и уважает их, тому Бог исполняет желания. “Дивани лугат ит-Турк” (“Словарь тюркских языков”), написанный на арабском языке Махмудом Кашгари в XI веке, охватывает тюркский язык, тюркскую культуру, тюркский фольклор, тюркские традиции, тюркскую этнографию, тюркские национально-духовные ценности, географию, историю, экономику и служит распространению и пропаганде среди арабов тюркской психологии, социальных отношений и, наконец, тюркского национального самосознания.

Ключевые слова: Махмуд Кашгари, “Дивани-лугат-ит-Турк”, переводчик, азербайджанский язык, тюркский язык, исследователь.